

Frederik V's norske speciedaler 1765

Af Michael Märcher og Frank Pedersen

Den norske speciedaler (fig. 1), Hede 1¹, NMD 2², er en præsentabel og attraktiv sølv mønt. Derimod var dens udmøntningshistorie i 1765 alt andet end glørlig. Betydelige forsinkelser, alvorlige problemer med blanketternes lødighed og uoprettelige nedbrud af prægemaskiner endte med, at kun en mindre del af mønterne blev fremstillet i Kongsberg.

Det begyndte med, at Rentekammeret³ den 16. marts 1765 meddelte Oberbergamtet⁴, at der skulle påbegyndes udmøntning af speciedalere i Kongsberg, indledningsvis 40.000 mønter af alt frembragt sølv ved sølvværket. Stempler ville blive sendt fra København. Hensigten var, at mønterne skulle sendes til Hamborg og sælges. De indkomne midler skulle så bruges til opkøb af dansk kurantmønt for at forbedre kursen på dansk kurantmønt over for speciemønt samt afhjælpe den udbredte mangel på bedre mønt i det dansk/norske kongerige. Kurantkursen og mangel på bedre mønt i cirkulationen var gennemgående monetære problemer i store dele af 1700-tallets Danmark-Norge. Den officielle udmøntningsordre for den norske speciedaler 1765 fulgte ved kongelig resolution af 2. april 1765⁵.

Udmøntninger og stempler i København

En måned senere måtte Oberbergamtet nødtvunget meddele, at begge møntpresser ved Mønten var sprunget efter flere forsøg på at påbegynde prægningerne, så man havde besluttet at sende de færdiggjorte blanketter til København.⁶ Som følge heraf bad Rentekammeret den 21. maj møntmester Knoph⁷ om at gøre Mønten i København klar til at præge mønterne med stempler, som Bauert⁸ skulle forfærdige.⁹

Den 26. maj meddelte Knoph, at han fra Kongsberg havde modtaget 25922 Stk. hvidkogte, randede og til Prægning forferdigede Species-Plader [blanketter]; . . . samt de 2 Par Species Stempler, som Jeg effter Höy respective Ordre d: 15. Martii h: a: indleverede i Det Kongel: Rentekammer, og som blev opsendte til Kongsberg.¹⁰ To dage senere blev det imidlertid konstateret, at blanketterne var underlødige, hvorfor Rentekammeret straks beordrede Knoph til at indsmelte dem, og til dets Legering imodtage af Jacob Raphael saa meget fiint Sölv til den anførte Priis, som til Effterbeskikning behöves, paa det Udmyntningen icke derved skulle opholdes.¹¹

Den 29. maj fik Knoph besked på, at han næstkommende lørdag skulle sende de indtil da færdiggjorte speciedalere til Hamborg¹², og to uger senere rapporterede han, at udmøntningen var afsluttet; han vedlagde et regnskab (bilag 1), hvoraf fremgik, at der var *bleven udmyndtet 44741 Stkr i nye Species med den Nordske Löve*. Der var afleveret en enkelt mønt til *Det kongl. Myndt Cabinet* (jfr. pligtafleveringen¹³), og resten var leveret til *den kongelige Zahl-Cassa* - de sidste den 8. juni. I følgeskrivelsen skrev Knoph blandt andet: *Saa blev og de til denne Myndtning forbrugte Stempler neml: 2½ Par Stempler, som af Medailleur Bauert dertil er bleven forferdiget Ligeledes i Overværrelse af Myndte-Commissairen, mig og Myndte-Guardeinen udglødte, nedslagne og Casserede til gammelt Jern; Og bliver de effter min underdanig indgivne Relation af 25de passato fra Kongsberg igien annammede 2 Par Spe-*

Fig. 1. Norsk 1 speciedaler 1765.
Nationalmuseet, KMMS GP 678.
Foto: Frank Pedersen.

Fig. 2. Dansk 1 speciedaler 1765.
Nationalmuseet, KMMS, Beskrivelsen af 1791, nr. 163:
Foto: Frank Pedersen.

cies Stempler, som Jeg efter Höye Ordre d: 15de Martij h.A. Leverede i Det Kongel: Cammer=Collegio, og som blev opsendt til Kongsberg nu atter her paa Mynten i Behold.¹⁴

Undersøgelser og udmøntninger i Kongsberg

Knoph og Guardejn Lyng rejste i midten af juni 1765 via Sverige til Kongsberg for at klarlægge årsagen (bilag 2) til, at de kongsbergske blanketter havde været underlødige. De synes ikke at have haft større held med at finde en præcis forklaring. Til gengæld kunne Knoph et par måneder senere rapportere fra Kongsberg, at man *hafde gjort Begyndelse til den anbefalede Prøve-Myntning af 1000 Stk. Species*, og at prægningen skete med stempler (formodentlig kun 1 par?), der var opsendt fra København. Den 23. september afsendtes 1.000 mønter

1 Hede 1978.

2 Thesen 2015.

3 Datidens finansministerium i København.

4 Myndighed i Kongsberg med ansvar for driften af sølvværket.

5 Deberitz 1973, s. 84-87 og Deberitz 1985, s. 31-32.

6 Deberitz 1973, s. 87-88.

7 Hans Schierven Knoph (1729-1788), møntmester i København 1761-1783.

8 Johan Ephraim Bauert (1726-1799), stempelskærer i København 1763-1799.

9 Rigsarkivet, Mønten i København, Indkomne breve, 21 maj 1765.

10 Rigsarkivet, Journalsager vedr. Københavns Mønt og danske møntforhold, 26. maj 1765.

11 Rigsarkivet, Mønten i København, Indkomne breve, 28. maj 1765.

12 Rigsarkivet, Mønten i København, Indkomne breve, 29. maj 1765.

13 Märcher 2009. Pligtafleveringseksemplaret fra 1765 synes ikke længere at være på KMMS.

14 Rigsarkivet, Journalsager vedr. Københavns Mønt og danske møntforhold, 11. juni 1765. Knophs beskrivelse af anvendelsen af sidstnævnte to par stempler er ikke entydig.

til København, hvorfra de blev videresendt til Hamborg. Knoph og Lyng returnerede til København i anden halvdel af september.¹⁵

Konklusion

Det kan på baggrund af de skriftlige kilder konkluderes:

- at der i maj-juni 1765 blev præget 44.741 norske speciedalere ved Mønten i København på blanketter fremstillet samme sted. Bauert skar 4½ par stempler, hvoraf mindst 2½ par blev anvendt i København og blev destrueret i juni 1765,
- at der i august 1765 som prøveudmøntning blev fremstillet 1.000 mønter af samme type ved Mønten i Kongsberg på blanketter, fremstillet samme sted. Mønterne blev præget med formentlig kun ét par stempler (af de 4½ par, som Bauert tidligere havde skåret), og
- at den samlede udmøntning i 1765 af den norske speciedaler blev 45.741 mønter, der alle, bortset fra en enkelt til pligtaflevering, blev sendt til Hamborg.

Knoph redegjorde i et særskilt regnskab for, at der i april 1765 var udmøntet 56.001 danske specier (fig. 2) på Mønten i København.¹⁶ Det skal i den sammenhæng præciseres, at de 100.742 speciedalere, der ifølge Wilcke¹⁷ blev udmøntet i 1765 i København, er den samlede udmøntning af 56.001 danske og 44.741 norske mønter.

Stempelundersøgelse

Ved en stempelundersøgelse af 32–37 norske speciedalere (bilag 3)¹⁸ har der kunnet identificeres fem forsidestempler og fire bagsidestempler, anvendt til prægningen af de 45.741 mønter i København og Kongsberg. De ni stempler indgår i prægningsforløbet i henholdsvis en syv-stemplers-kæde og et separat stempelpar (se fig. 3). Det kan på baggrund heraf beregnes, at forsidestemplerne prægede gennemsnitlig ca. 9.000 mønter og bagsidestemplerne ca. 11.000 mønter, dog med betydelig forskel på de enkelte stemplers holdbarhed. De suverænt bedste har været de to forsidestempler Fs. 2 og Fs. 3, der tilsammen har præget ca. 84% af mønterne, og bagsidestemplet Bs. 2, der alene prægede cirka 81%. De øvrige seks stempler har således kun præget cirka 16-19%.

Da cirka 98% af mønterne er fremstillet ved Mønten i København, er det givet, at den andel, der blev præget med stemplerne i "syv-stemplers-kæden", stammer fra denne udmøntning. Det er så nærliggende at tro, at stemplerne Fs. 5 og Bs. 4 som følge af at de adskiller sig markant fra de øvrige stempler i koblingskemaet, har præget de 1000 mønter i Kongsberg. I så fald er det måske ikke tilfældigt, at den eneste mønt i studiematerialet, der er præget med de to stempler, findes ved Kulturhistorisk Museum i Oslo.

Randpræg

Der er ikke fundet nyttige informationer i de skriftlige kilder om de anvendte randprægningsstempler. Mønterne i studiematerialet, hvorom oplysninger om randpræget har været til rådighed, er alle præget med riflet rand (fig. 4), magen til det præg, der i samme periode blev anvendt til de danske speciedalere i København.

Fig. 4. Randpræg på norsk 1 speciedaler 1765.

Foto: Frank Pedersen

Bilag 1

Møntmester H.S. Knophs regnskab dateret 10. juni 1765 (uddrag)¹⁹

Anno 1765 Juny	Af dette Sölv er bleven udmyntet, og leveret i den Kongel: Zahl-Cassa, under efterskrevne Datos:	Mk, l, gr
d. 1 st	Nye Species Rd. Stk	31223 Stkr
d. 8 ^{de}	Ditto	14740 –
	Tilsammen leveret til S.T. herr Cammer-Raad Birch efter hands hermed følgende Qvittering, nye Species	45963 Stkr
	Til Det Kongl: Myndt-Cabinet følger hermed af de udmyntede Species med den Nordske Löve	1 –
	Tilsammen leveret nye Species	45964 Stkr
	hvorunder er beregnet de efter min allerunderdanigst indgivne Reigning af 8 ^{de} pass. i Behold havde Species, som efter høy Respective Ordre af 29 ^{de} ditto er blevene afleveret d. 1 st hujus	1223 –
	Tilsammen som af dette indbemeldte Sölv in Natura er bleven udmyntet nye Species med den Nordske Löve	44741 Stkr
	Som er bleven udmyntet efter Ordre af 18 ^{de} Maii a:p: Mk ^{en} fiin i 9 ¼ Rd. eller Stkr, og af Gehalt 14 Lödigg fiin Sölv Mk Brutto, å 8 3/32 Rd. eller Stkr, som giör fiin Sölv	4836.13.15
	... Kiöbenhavn Kongl. Myndt den 10 ^{de} Junii Ao: 1765	H. S. Knoph

Bilag 2

Rentekammerets instruktion til møntmester Knoph og guardejn Lyng angående undersøgelser af møntproduktionen i Kongsberg, 12. juni 1765:²⁰

Instruction for Mynte-Mester Knoph og Mynte-Guardein Lyng, i Henseende til Mynte-Væsenet paa Kongsberg.

For herefter at forebygge de udj afvigte og indeværende Aar ved Prövernes Tagelse og Brand-Sölvets derefter angivne Gehalter forefaldene Differencer, og for at faa Mynte-Væsenet paa Kongsberg bragt til mueligste Orden og Accuratesse, bliver den Kongel: Mynte-Mester Knoph og den Kongel: Guardein Lyng herved authoriserede, efter deres Ankomst til SölvWercket, at være overværende og tilsee de sædvanlige Mynte-Procedurer; som til den Ende af SölvWerckets Mynte-Betiente maa igiennemgaaes, for derefter conjunctim [i fællesskab] med det Kongel: Oberberg Amt at overlegge, hvorledes samme for Fremtiden paa det beste kunde indrettes og Mynten tillige settes i fuldkommen Stand til alleslags Formyntninger, som kunde forefalde, til hvilcken Ende fornemmelig følgende, paa det Kongel: OberbergAmts nærmere föyende Foranstaltning, bliver at foretage:

15 Rigsarkivet, Mønten i København, Indkomne breve, 1765; Deberitz 1985, s. 35-36.

16 Rigsarkivet, Den kongelige Mønt, Mønten i København, Kopiregnskaber 1756-1833, regnskab dateret 8. maj 1765.

17 Wilcke 1927, s. 163.

18 Der er med sikkerhed undersøgt 32 forskellige eksemplarer. De resterende 5 stk. er anslået, kan være gengangere og usikkerheden skyldes blandt andet Schou-aftryk, der ikke stammer fra museer, jf. Aagaard 2011, s. 12f. Antallet af overleverede mønter kan forekomme at være større end forventet i betragtning af, at mønterne (ekskl. pligtafløring) angiveligt blev sendt til Hamborg. Antallet svarer dog forholdsomt ganske godt til, hvad der er overleveret fra de stort set samtidige piastre-udmøntninger, hvor mønterne også blev sendt ud af landet. Pedersen 2011, s. 67-70.

19 Rigsarkivet, Den kongelige Mønt, Mønten i København, Kopiregnskaber 1756-1833, regnskab dateret 10. juni 1765.

20 Rigsarkivet, Mønten i København, Indkomne breve, 1765, nr. 16. I det norske Arkivverket findes under, Rentekammeret inntil 1814, Myntvesen, Y17: Forskjellige dokumenter om Kongsbergs mynt en 92 siders protokol (kommissionsforretningen) vedrørende Knoph og Lyngs undersøgelser i Kongsberg. Det handler især om prøbering.

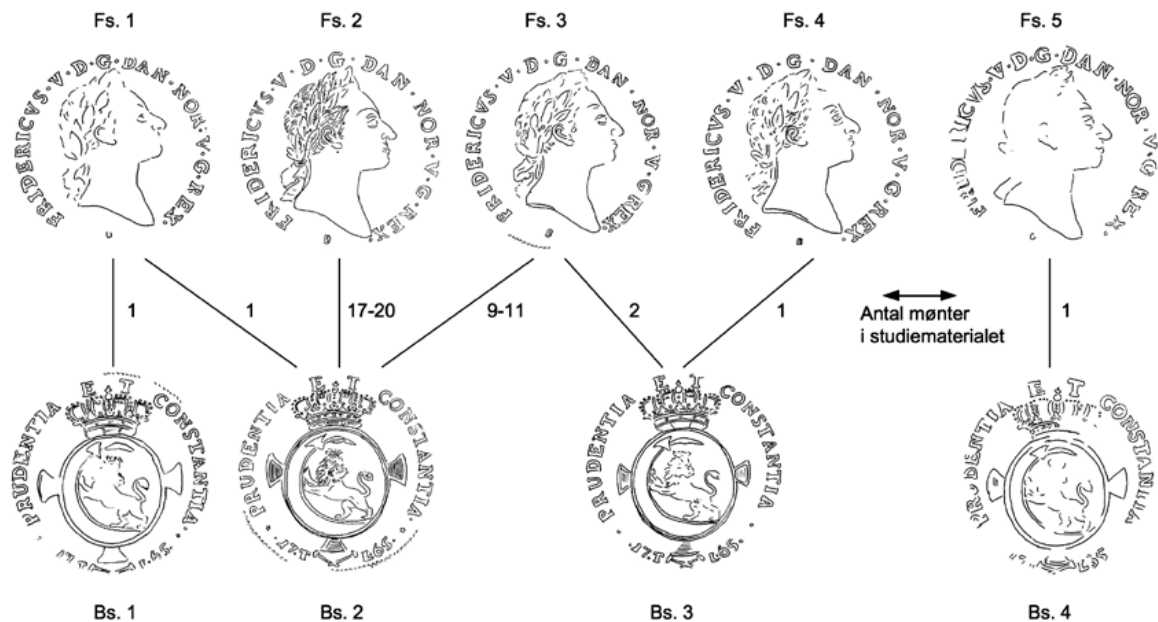

Fig. 3. Koblingskema relateret til prægningen af norsk 1 speciedaler 1765

1. Bliver paa det nöyeste at undersøge, hvad Aarsagerne have været, at de ved SölvWercket i forrige og dette Aar tagne Pröver af Brand-Sölv, Species-Plader og beskicket Gods, icke rigtig ere udfaldne, og

2. Naar de Feyl udfindes, som ved Probeeringen maae være forefaldne, have de til det Kongel: Oberberg=Amt at indgive, hvorledes samme herefter kand forebygges, og hvad vedkommende ved Prövernes Tagelse videre have at iagttage, saaledes at Gehalterne for Fremtiiden altiid paalidelig indtil paa $\frac{1}{4}$ å $\frac{1}{2}$ Green, og om mueligt nöyere kunde angives, hvilket derefter af Ober=Berg Amtet foranstaltes effterkommet og vedkommende Betiente derom instrueret, saa at den egentlige og sickreste modus procedendi Betienterne bliver foreskreven.

3. Haver Mynte-Mester Knoph med det Kongel: Ober-Berg-Amt at overlegge, hvorledes Brand-Sölv et altiid kunde bringes til en viss og paalidelig Gehalt, saa at, hvor Pröverne bliver tagen, överst, under eller midt udj, Gehalten dog bliver den samme, hvoreffter det da vil fastsettes, hvad ved Sölv-Brendingen i den Tilfælde maa iagttages.

4. Og ligeledes maa overveyes, om noget til större Accuratesse ved Udmyntningerne, i Henseende til Legeringen, Smeltningen, Teenerne og Hvidkogningen, kunde være for Fremtiiden at observere.

5. Haver Mynte-Mester Knoph med det Kongel: Ober-Berg-Amt paa det nöyeste at overlegge, hvorledes Mynten med dens Redskaber og videre Jndretninger saaledes kunde istandsettes, at hvad Mynte-Sorter der end herefter maatte blive anbefalet paa Kongsberg at formyntes, man alletider der kunde være i stand til samme strax at forrette, hvornest af Ober-Berg-Amtet foranstaltes, at alle de Jndretninger, som til saadant Öyemercke at opnaae udfordres, strax blive begynt og fuldförte.

6. Saa haver og benævnte Mynte-Mester at underrette de ringere Mynte-Arbeydere, om hvad Haandgreb hand til Arbeydets Lettelse og Accuratesse, fornemmelig i henseende til svære Mynte-Sorter, hvortil de nu ere ubevandte, maatte vide, som icke forhen var dennem bekiendt, hvilket desuden til bestandig Effterretning ved Mynten skriftlig maa opsettes.

7. Naar de fornödne Jndretninger ere fuldførte, bliver af OberbergAmet foranstaltet, at en Pröve-Myntning af omtrent eet Tusinde Stöcker Species i OberbergAmetets, Mynte-Mester Knophs og Guardein Lyngs Overværelse skeer, for deraf at erfare, om alting er i vedbörlig Stand, og naar det saaledes befindes, bliver saadant af OberbergAmet, Mynte-Mester Knoph og Guardein Lyng til Cammeret at indberette.

8. Og da det for nærværende Tiid er foranstaltet, at, i Stæden for Species, skal indtil videre Brand-Sölvet i Barrer nedsendes, at den Finhed, som samme gemeenlig pleyer at udkomme, saa bliver först og fornemmelig derfra at see, at Brand-Sölvets Gehalt icke anderledes eller höyere angives, end samme siden vil befindes at være, og paa det derom kand have desto større Vished, skal af Guardein Lyng tages Contra=Pröver, for deraf betimelig at erfare, om de övrige Betientes angivende Gehalter rigtig udkomme, indtil man derved kommer i en fast og paalidelig Orden, og ligeledes maae af hannem tages Contra-Pröver ved forbenævnte Pröve-Myntning.

Rente-Cammeret den 12te Junii 1765.

Bilag 3

Studiemateriale²¹

Koblingsskemaet (fig. 3) er udarbejdet på baggrund af et studiemateriale på i alt 32-37 mønter, heraf 6 i offentlige samlinger og 26-31 i privat eje. Eksemplarer i Bruuns samling er registreret som "privat eje". Der kan være enkelte dubletter blandt de sidstnævnte, hvilket forklarer det upræcise antal.

Fs. 1/Bs. 1 (1 mønt i privat eje)

AHL 5/681 ~ OMH 4/432 ~ Moldenhauer, lot 648 (ex Nistad) ~ OMG 15/387.

Fs. 1/Bs. 2 (1 mønt i privat eje)

OMH 38/347 ~ OMH 40/130 ~ OMH 55/314.

Fs. 2/Bs. 2 (3 mønter i offentlige samlinger og 14-17 i privat eje)

KMMS, GP 678²²; Christiania (Schous umonterede aftryk); St. Petersborg (Schous umonterede aftryk); Bille-Brahe (Schous umonterede aftryk) ~ LEB dubl./3787; Bruun (Schous umonterede aftryk) ~ ?; Glückstadt/3675; Hauberg/3830; Wellmann/697 (købt af Martin Petersen); AHL 10/845 ~ OMH 39/283; BR 527/502 ~ BR 572/1421 (Lerche); KH 467/593 (ex Adler Pedersen) ~ OMH 59/644; Nordeas Myntmuseum, Oslo; OMH 12/401 ~ OMH 63/299 (ex Haakon Gjems) ~ OMG 8/1216 ~ OMG 17/934; OMH 22/601 ~ OMH 68/779 ~ OMG 1/550; OMH 28/344 (ex Helge Reff); OMH 43/651 ~ OMH 66/666 ~ OMG 10/570; BR 142/101 ~ OMH 55/313 (ex B.F. Brekke); OMH 54/854 (ex Ragnar Kirkevoll); Schou/1029 ~ TH 20/344 (Zinck IV); TH 135/1362 (ex Louis Kühl).

Fs. 3/Bs. 2 (1 mønt i offentlig samling og 8-10 i privat eje)

Lund (Schous umonterede aftryk); Bech/1123; Guildal/2632 ~ LEB/10772?; Hede og Ahlström 14/886 ~ OMH 39/284; Ernst II/986 ~ TH 6/805; OMH 17/250 ~ BR 835/319 (PHK X) ex A. Christensen ~ BR 889/594 (Kurt Guldborg Larsen); OMH 18/423 ~ OMH 40/129; OMH 26/306 ~ OMG 13/523; OMH 29/442 ~ OMG 13/522; OMH 62/565; OMG 5/710.

Fs. 3/Bs. 3 (1 mønt i offentlig samling og 1 i privat eje)

Odense (Schous umonterede aftryk); HO 4/364 ~ OMH 42/346.

Fs. 4/Bs. 3 (1 mønt i privat eje)

OMH 34/379 ~ OMG 7/308.

Fs. 5/Bs. 4 (1 mønt i offentlig samling)

Christiania (Schous monterede aftryk).

21 Tak til Guttorm Egge og Kurt Guldborg Larsen for supplerende proveniensoplysninger.

22 Dette mønteksemplar blev ifølge KMMS overgivet fra Finansministeriet til Nationalmuseet i 1872-73.

Forkortelser med videre

- AHL: Auktioner, Bjarne Ahlström Mynthandel AB, Stockholm.
- Bech: Auktion, Konferensraad F.C. Bech's efterladte Møntsamling, København 25. april 1906.
- Bille-Brahe, Grevskabet Brahes mindes Møntsamling. Købt af L.E. Bruun i 1922.
- BR: Auktioner, Bruun Rasmussen, København.
- Bruun: Se LEB.
- Christiania: Kulturhistorisk Museum, Oslo.
- Ernst II: Auktion. Mønter mm. tilhørende boet efter advokat Axel Ernst, Kunstauktion nr. 192, København april 1966.
- Glückstadt: Auktion. Etatsraad Emil Glückstadts tidligere tilhørende Mønt- og Medallesamling, København 15. september 1924.
- Guildal: Fabriksdirektør Joh. G. Guildals samling af danske mønter og pengesedler. Numismatisk Forenings Medlemsblad, III Bind, 1920. Købt af L.E. Bruun i 1918.
- Hauberg: Auktion. Museumsinspektør P. Haubergs efterladte samling af danske og norske Mønter, København 17. juni 1929.
- HO: Hornungs Møntauktioner, København.
- KH: Auktioner, Kunsthallen, København.
- KMMS: Den kgl. Mønt- og Medallesamling, Nationalmuseet, København.
- LEB: L.E. Bruuns Mønt- og Medalje Samling og L. E. Bruuns Gave til den kongelige Mønt- og Medallesamling, København 1928.
- LEB dubl.: Auktion. Fortegnelse over afdøde grosserer L.E. Bruun's doubletsamling, København oktober 1925.
- Lerche: Auktion. Lensgreve Christian Lerche's Møntsamling, København 26. marts 1992.
- Moldenhauer: Auktion oktober 2012, Nistads samling.
- Lund: Lunds universitets Historiska museum, Lund.
- Odense: Odense bys Museer, Odense.
- OMG: Auktioner, Oslo Myntgalleri A/S, Oslo.
- OMH: Auktioner, Oslo Mynthandel A/S, Oslo.
- Schou: Auktion, H.H. Schous samling, København 1927.
- Schous monterede og umonterede aftryk: KMMS' samling af H.H. Schous stanniolaftryk fra begyndelsen af 1900-tallet.
- St. Petersborg: Vinterpaladset/Eremitagemuseet, Sankt Petersborg.
- TH: Auktioner, Thomas Højland A/S, København.
- Wellmann: Auktion, kontorchef C. Wellmanns efterladte samling af Mønter og Medailler m.v., København 5. december 1939.

Litteratur

- Aagaard, Sven, *Frederik III Guldmønt og Speciemønt 1648-1670*, København 2011.
- Hede, Holger, *Danmarks og Norges Mønter 1541.1814.1977*, Dansk Numismatisk Forening, 3. rev. udg. 1978.
- Deberitz, Bjørn, *Sølvverket og Skattmesteren. En studie i Danmark-Norges finansielle og økonomiske historie 1760-75*. Hovedopgave i historie – 1973 II Universitetet i Oslo, 1973.
- Deberitz, Bjørn, *Frederik den Femtes Kongsberg-Specie 1765 - Historien om en mynting med forviklinger*, *Norsk Numismatisk Forening, NNF-Nytt*, nr. 1, 1985.
- Pedersen, Frank, *De dansk-norske piastre 1771 og 1777*, *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*, nr. 2, maj 2011.
- Märcher, Michael, *Møntstedernes pligtaflevering i 1700- og 1800-tallet*, *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*, 2009, s. 22-25.
- Thesen, Gunnar, *Norges mynter i danskertiden 1449-1814*. Oslo Myntgalleri AS. Oslo 2015.
- Wilcke, Julius, *Kurantmønten 1726-1788*. København 1927.